

АДАПТИВНІ ПОРУШЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Ірина Петрюк, кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри загальної та соціальної педагогіки
Чернівецького національного університету
ім. Юрія Федьковича

АДАПТИВНІ ПОРУШЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті охарактеризовані порушення в процесі пристосування молодшого школяра до умов шкільного навчання, дано визначення явищу шкільної дезадаптації, виявлено її показники. Автором визначені фактори адаптивних порушень у молодшому шкільному віці, а також окреслено основні завдання соціального педагога з подолання шкільної дезадаптації.

Постановка проблеми. Сучасна система народної освіти постала перед проблемою неухильного росту кількості учнів, які відчувають різного роду труднощі в освоєнні соціальної ролі школяра. Вченими встановлено, що починаючи з 60-х років минулого століття, не лише стабільно збільшується кількість дітей з проблемами шкільної соціалізації, але також зростає число цих проблем.

Перехід від дошкільного дитинства до систематичного шкільного навчання практично у жодної дитини не здійснюється плавно. Він пов'язаний з певною перебудовою фізіологічних і психофізіологічних систем та функцій організму. За умови нормального розвитку ця перебудова переживається відносно легко. Вже через п'ять – шість тижнів у фізіологічних функціях дитини з'являється ефект “натренованості”, збільшується опірність втомі. Денна і тижнева динаміка працездатності набуває відносно стійкого ритму, що наближається до оптимального. Учні включаються у нову систему стосунків з оточуючими, засвоюють моральні норми шкільного життя. Однак діти з дисгармонійним розвитком (діти ризику шкільної дезадаптації) вже на першому етапі шкільного життя відчувають специфічні труднощі, які з часом можуть поглиблюватись. Реальна допомога в їх подоланні повинна надаватися школяреві вчителем, психологом та соціальним педагогом.

Основою соціально-педагогічної допомоги дезадаптованим школярам має стати глибоке вивчення феноменології шкільних адаптивних труднощів, можливих причин їх виникнення та особливостей розвитку і загострення.

З огляду на це, **метою даної статті** є визначення особливостей прояву та факторів шкільної дезадаптації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дезадаптаційні проблеми, що ускладнюють

розвиток і соціалізацію дітей, стали об'єктом наукової уваги порівняно недавно. Історія теоретичного знання і науково-практичної роботи з їх вивчення, профілактики і корекції нараховує трохи більше століття. На самому початку цієї роботи її ініціаторами були в основному медики, а їх увага була зосереджена на тих проблемах, які ускладнюють соціалізацію індивідів з виразними аномаліями сенсомоторного та інтелектуального розвитку (глухота, сліпота, важкі порушення рухової та розумової сфер) [1, 8]. Однак поступово, у процесі розвитку освіти, методологічного і методичного наукового інструментарію, а також гуманістичної самосвідомості людства і його економічних можливостей увага спеціалістів усе більше почала звертатися на проблеми, які виникають у процесі навчання дітей не обтяжених чітко вираженими відхиленнями у розвитку.

Сучасні дослідники цієї проблеми (А. Ануфрієв, С. Костроміна, В. Оржеховська, Л. Дзюбко, О. Осадько) [1, 3], як правило, вивчають різні її аспекти. Досліджуючи причини та способи подолання труднощів у навчанні, девіантних проявів поведінки школярів науковці не простежують їх взаємозалежності й взаємозумовленості, не визначають спільних детермінант цих явищ.

Російські вчені Г. Кумаріна, М. Вайнер, Ю. В'юнкова, І. Дем'янова, Г. Писаренко, О. Степанова, Н. Чутко, Н. Заваденко, А. Мангеліс, А. Успенська, Н. Суворина, Т. Борисова розкрили теоретичні, психолого-педагогічні і діагностичні аспекти корекційної педагогіки як порівняно нової галузі педагогічних знань, покликаної допомогти педагогам у розв'язанні завдань подолання адаптаційних порушень, які виникають у дітей у процесі шкільного навчання [2; 4; 6].

Досі у вітчизняній науковій літературі не було комплексних досліджень, присвячених виявленню

АДАПТИВНІ ПОРУШЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

соціально-педагогічних чинників адаптаційних порушень у молодших школярів у процесі шкільної соціалізації, їх діагностиці, корекції та попередженню.

Ця стаття покликана дати визначення шкільній дезадаптації, проаналізувати і систематизувати причини її виникнення, оскільки ці завдання є першочерговими на шляху подолання.

Автором було здійснено педагогічну діагностику адаптаційних труднощів школярів у трьох загальноосвітніх школах м. Чернівці та двох школах м. Рибниця (Придністров'я), якою охоплено 115 учнів 1 – 4 класів. Для аналізу адаптованості дітей та їх реакції на шкільне навантаження використано бесіди з учнями, їх батьками та вчителями, анкетування батьків, педагогічне спостереження за дітьми в різних ситуаціях їх шкільного життя, тестування, аналіз педагогічної та медичної документації.

З бесід, які проводились з дітьми та їх рідними, діставали інформацію про те, якою народилась дитина, коли почала ходити, які хвороби перенесла в ранньому дитинстві та у більш пізньому віці, яким зараз є здоров'я дитини, в якому стані її нервова система та органи чуттів, у яких умовах росла дитина, як її виховували і до чого привчали, в якому напрямі розвивали, якими методами при цьому користувались і яким був результат. Батьків просили пригадати такі яскраві факти, що характеризують хід розвитку дитини, як от: наскільки швидко вона оволоділа мовою, чи проявляла інтерес до оточуючого, чи любила слухати казки, розглядати малюнки в книгах тощо. В бесідах з батьками з'ясувалися насамперед такі моменти: чи була дитина активною, рухливою, життєрадісною, чи любила брати участь у творчих іграх, у яких саме ролях, чи проявляла фантазію, ініціативу, кмітливість, які її улюблені заняття.

Батьки також заповнювали адресовану їм анкету, основний зміст якої складала запитання, що стосувалися працездатності дітей, інтересу до школи, бажання вчитися, навичок самообслуговування, стану здоров'я.

Для організації цілеспрямованих спостережень за дітьми осіб, які щоденно з ними спілкуються, – батьків, вчителів і вихователів – були розроблені рекомендації, де зафіксовані ті важливі для шкільного життя аспекти розвитку, на які насамперед повинні бути звертати увагу спостерігачі. Серед них насамперед стан соматичного і нерво-психічного здоров'я: наявність хронічних соматичних захворювань, ознак дитячих неврозів, хворобливості; рівень соціальної і психологічної готовності до школи: бажання ходити до школи, рівень організованості

і відповідальності дитини, уміння спілкуватися, адекватно себе поводити, пізнавальна активність, кругозір, рівень розвитку мови, сформованість психологічних і психофізіологічних передумов навчальної діяльності: уміння дивитись і бачити, слухати і чути, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, рівень довільності уваги та діяльності, рівень розвитку дрібних м'язів руки, просторова координація, рівень розвитку фонематичного слуху.

У рамках педагогічного тестування дітям було запропоновано комплекс спеціальних діагностичних завдань, побудованих таким чином, що пропонуючи дитині звичну і доступну для неї діяльність (перемальовування, малювання, розфарбовування), вони в сукупності дають змогу виявити актуальний рівень розвитку всіх найбільш значимих передумов навчальної діяльності – психофізіологічних, регуляторно-динамічних та інтелектуально-перцептивних, а також адаптаційних порушень.

Аналіз шкільної документації був спрямований на вивчення характеристик дітей та класних журналів. У характеристиках звертали увагу насамперед на випадки нестандартних та девіантних проявів дітей, їх лідерства, конформності. Під час аналізу медичних карт учнів зверталась увага на записи, що фіксували хвороби, перенесені дитиною до шкільного дитинства та за період навчання у школі, а також хронічні захворювання внутрішніх органів, незначні дефекти зору, слуху, порушення у будові і функціях лор-органів, кістково-м'язової системи, збільшення щитовидної залози, ожиріння та ін.

Психолого-педагогічне вивчення дітей, проведене за даною програмою всіма суб'єктами діагностичної діяльності (батьками, вчителями, вихователями), дозволило зібрати різносторонній матеріал про особливості шкільної соціалізації молодшого школяра і зробити висновок, що кількість молодших школярів з ознаками адаптаційних порушень і внаслідок цього з чітко вираженою потребою педагогічної допомоги становить, згідно з узагальненими даними, 25 – 30%.

Виклад основного матеріалу. Дезадапованими називаємо тих школярів, які з різних причин не можуть нарівні з ровесниками, іншими дітьми адаптуватися до умов середовища освітнього закладу, що суттєво позначається на їх розвитку, навчанні, вихованні.

Нами виявлено такі показники шкільної дезадаптації в молодшому шкільному віці:

АДАПТИВНІ ПОРУШЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

- відхилення у психосоматичному розвитку і здоров'ї (у 13% учнів);
- недостатній рівень соціальної і психолого-педагогічної готовності до школи (у 9% учнів);
- нездатність засвоїти роль учня, усвідомити вимоги і норми шкільного життя (у 11,5% учнів);
- негативне ставлення до навчання (у 5% учнів);
- несформованість психофізіологічних і психологічних основ навчальної діяльності (у 16% учнів);
- "інтелектуальна пасивність" (у 7%);
- труднощі у засвоєнні навчального матеріалу, знижена здатність навчатися, відставання у темпі діяльності (у 6% учнів);
- знижена працездатність, висока втомлюваність (у 8,5% учнів).

Під адаптацією (лат. *adapto* – пристосовую) у біології розуміють пристосування будови і функцій організмів та їх груп до умов існування [1, 17]. У фізіології й медицині цей термін означає також процес звикання. Усе частіше поняття "адаптація" використовується і в соціальних науках, у тому числі в психології та педагогіці, відображаючи намагання представників цих наук якомога цілісніше підійти до людини в процесі засвоєння нею нових соціальних ролей і до дитини під час аналізу її стану і поведінки у процесі виховання й навчання.

У соціально-педагогічному розумінні адаптація трактується як формування найбільш адекватних стереотипів поведінки в умовах змінюваного мікросоціального середовища [5, 60].

Ведучи мову про шкільну адаптацію, маємо усвідомлювати, що це складний процес, який поєднує у собі адаптацію функціональну, навчальну та соціально-психологічну. Під функціональною адаптацією розуміють пристосування особистості дитини до виконання обов'язків, зумовлених функціональним призначенням навчальної діяльності. Під навчальною – пристосування до умов навчання в освітніх закладах. Щодо соціально-психологічної адаптації, то її визначають як найбільш оптимальне пристосування дитячої психіки до умов шкільного середовища шляхом засвоєння і прийняття цілей, цінностей, норм і стилів поведінки, прийнятих у даному середовищі [6, 12]. Таким чином, невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу (або можливостей) школяра вимогам ситуації життєдіяльності, що, у свою чергу, не дає змоги йому адаптуватися в умовах навчально-виховного процесу школи визначається як шкільна дезадаптація.

Не варто плутати шкільну дезадаптацію з

соціально-психологічною. Поняття "соціально-психологічна дезадаптація" охоплює широке коло порушень, які можуть виникнути у дитини під дією різноманітних складних соціальних умов, обставин її життя й розвитку (фактичне або соціальне сирітство, розлучення чи конфлікти в сім'ї, зміна місця проживання або звичної обстановки, тривала хвороба, фізичний недолік та ін.) [1, 35]. Шкільною ж дезадаптацією слід вважати лише ті порушення і відхилення, які виникають у дитини під дією школи, шкільних впливів або виявляються спровокованими школою, тобто прямо або опосередковано пов'язаними з навчальною діяльністю, навчальними успіхами, поведінкою дитини в школі і вдома під час виконання домашніх завдань.

Шкільну дезадаптацію можна розглядати як процес, як прояв і як результат. Для дезадаптації як процесу характерне зниження адаптивних можливостей дитини в умовах школи. Дезадаптація як прояв – це характеристика нетипової поведінки та емоційно-психологічного стану учня в школі і поза нею. Нарешті, дезадаптація як результат є свідченням того, що поведінка, стосунки і результативність навчання дитини не відповідають тим нормам, які характерні для неї (її ровесників) у даних умовах життєдіяльності [6, 12].

Адаптивність як здатність до пристосування у різних дітей різна. Вона відображає рівень як вроджених, так і набутих у процесі життя якостей індивіда. Частково адаптивність зумовлена генетично – особливостями обміну речовин, відмінністю біохімічних реакцій, метаболічною індивідуальністю людини, які визначають різні типи реагування на дії зовнішнього середовища. Фізіологічні дослідження останніх років доводять, що часто здатність дитини до адаптації визначається структурно-функціональною організацією її мозку, яка через неодноразовість дозрівання окремих компонентів системи мозкового забезпечення у різних дітей складається з елементів різного ступеня зрілості. Звідси чітко виражені індивідуальні варіанти психічного розвитку дітей-однорічників, проявом чого є також відоме розходження біологічного і паспортного віку. У початкових класах це розходження, за даними вчених, може становити півтора року [7, 18]. В цілому спостерігається безумовна залежність адаптивності від фізичного, психічного, морального здоров'я дитини.

Ведучи мову про фактори, що детермінують адаптивні можливості школярів, важко переоцінити роль тих набутих у процесі життя психічних, психологічних, характерологічних

АДАПТИВНІ ПОРУШЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

особливостей, особистісних якостей, які самі собою відображають характер активної взаємодії людини з оточуючим світом. Виховні дефекти того середовища, в силу якого не задовольняються основні психофізіологічні потреби людини, що росте й розвивається, стають причиною порушень психічної організації дитини, психічних депривацій, які дуже важко диференціюються спеціалістами від аномалій спадкового, органічного характеру. Встановлено, що дія шкідливих факторів виявляється тим сильнішою, чим молодший вік дитини. Також помічено, що хлопчики виявляються більш чутливими до дії депривацій, аніж дівчатка [7, 20]. Вчені виділяють такі основні види депривації, які згодом спричиняють шкільну дезадаптацію, – рухову, сенсорну, емоційну, соціальну.

Існування і живучість шкільної дезадаптації як педагогічного явища прямо співвідноситься з недосконалістю і грубими прорахунками у самій системі шкільної освіти. Необхідно звернути увагу на негативний вплив таких шкільних традицій:

- збіднене природними стимулами навчальне середовище: закриті приміщення, обмежені простори, заповнені одноманітними, штучно створеними елементами, які позбавляють дітей живих чуттєвих вражень. У таких умовах відбувається згасання образно-чуттєвого сприйняття світу, звуження зорових горизонтів, пригнічення емоційної сфери дітей;

- звична поза дитини під час навчального процесу – згорблена, напружено-неприродна. Дослідження довели, що під час такого психомоторного і нейровегетативного насилля уже через 10 – 15 хвилин дитина відчуває нервово-психічне навантаження, яке можна порівняти з тим, що переживають космонавти під час зльоту [7, 36];

- вербальний (словесно-інформаційний) принцип побудови навчального процесу, “книжне” вивчення життя. Некриптичне сприйняття готової інформації приводить до того, що діти не можуть вільно розвиватися і реалізувати закладений у них природний потенціал, втрачають здатність самостійно мислити.

Українськими несприятливими для розвитку особистості дитини є поєднання ворожого ставлення з боку педагогів і батьків, авторитарного характеру навчання і виховання та позиції дитини, що проявляється або у бездіяльності, або у протидії виховним заходам. Р. Овчаровою виділені соціально-педагогічні ситуації, які породжують дезадаптацію. До них віднесені ситуації “взаємної байдужості”, “односторонньої симпатії”, “взаємної агресії”,

“пригнічення активності дитини” “інфантилізації дитини” [8, 137].

Таким чином, усі фактори, що детермінують шкільну дезадаптацію у молодших класах можна розділити на біологічні, педагогічні, соціально-педагогічні, психологічні та соціальні.

За рівнем адаптаційних можливостей дитини завжди стоїть складна взаємодія біологічних і соціальних, внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на її розвиток. Найбільш сильний деформуючий вплив на особистість учня початкової школи, його адаптаційні можливості, здійснює комбінація біологічних і психосоціальних факторів ризику.

Допомогти дезадаптованій дитині нейтралізувати патогенний вплив соціуму, полегшити її адаптивне самосприйняття й самоствердження у ситуації шкільного життя покликаний соціальний педагог, що є посередником між учнями школи-інтернату та значущими для них дорослими. До здійснення цієї діяльності студентів – майбутніх соціальних педагогів – необхідно спеціально готувати.

Спеціаліст з соціальної педагогіки, підготовлений до роботи з дезадаптованими школярами має бути здатним реалізувати наступні виробничі функції: правозахисну, профілактично-дослідницьку, консультативну, комунікативну, організаційську, дозвільсько-виховну, прогностичну, проєктивну, освітньо-методичну, науково-дослідницьку, корекційну, реабілітаційну.

Реалізація даних функцій вимагає від спеціаліста цього напрямку здатності до розв’язання наступних професійних, соціально-виробничих та соціально-побутових завдань [8, 10]: знаходження способів контакту з дітьми і дорослими; вибір способів проведення консультування, орієнтація на вікові особливості клієнтів, ступінь їх адаптованості в суспільстві; цілеспрямована та планомірна діяльність з колективом школярів і вихованців різних загальноосвітніх та спеціальних закладів; детальне вивчення особистості, виявлення позитивних і негативних сторін її розвитку, проявів дезадаптації, розпізнавання причин недоліків або відхилень у поведінці індивіда з метою їх усунення; визначення завдань, форм, способів розв’язання особистісних і соціальних проблем, застосування технологій соціального захисту і соціальної допомоги, реалізації прав і свобод особистості вихованця, використання законів і правових актів з метою надання допомоги і підтримки дітей, їхнього захисту; подолання негативних явищ в мікросоціумі, ослаблення антисоціальних впливів на дітей та підлітків, вироблення механізмів протидії віктимогенних

АДАПТИВНІ ПОРУШЕННЯ В УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ШКІЛЬНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

чинників; виявлення житлово-побутових проблем вразливих категорій населення та дезадаптованих дітей, підлітків, молоді; творчий аналіз теорії та практики, критична переробка різних напрямів у соціально-педагогічній та психологічній науках, їх врахування при розробці моделей, алгоритмів та технологій соціально-педагогічної діяльності.

Щоб розв'язувати дані задачі, студенти повинні знати: основи соціальної політики держави й соціально-правового захисту дитинства: правові акти, які регулюють підтримку сім'ї і захист дитинства, захист інвалідів, обдарованих дітей, основні підходи до розробки і реалізації соціально-психолого-педагогічних програм соціалізації дітей, технології, форми і методи соціально-педагогічної взаємодії з опікунським середовищем, основи аналізу і проектування соціально-педагогічної роботи, основні напрямки і проблеми функціонування опікунсько-виховних установ в Україні та розвинених країнах Заходу, основи психосоматичного здоров'я та здорового способу життя, необхідних у процесі життєдіяльності, навчання, роботі, сімейному вихованні, соціально-психологічну та педагогічну концепцію кризових станів особистості, їх типологію, форми прояву, етапи, особливості протікання, конструктивні та деструктивні стратегії розв'язання життєвих криз [6, 5].

Висновки. Крім теоретичних знань, соціальні педагоги повинні володіти вміннями виявляти інтереси й потреби дітей та підлітків, створювати умови для розвитку їх талантів, здійснювати корекцію різних видів девіацій, надавати консультативну допомогу школярам та їх вихователям, організувати групову тренінгову та терапевтичну роботу з неповнолітніми, проводити профілактичну, виховну, корекційну та реабілітаційну роботу з представниками різних вікових та соціальних груп, попереджувати формування дисгармонійних стосунків школярів

з оточуючими. Технології соціально-педагогічної роботи з дезадаптованими школярами повинні стати предметом подальшого наукового пошуку.

1. Ануфрієв А., Костромина С. *Как преодолеть трудности в обучении детей.* – М.: Ось – 89, 2000. – 272 с.

2. Вострокнутов Н.В. *Школьная дезадаптация: ключевые проблемы диагностики и реабилитации // Школьная дезадаптация. Эмоциональные и стрессовые расстройства у детей и подростков.* – М., 1995. – С.8 – 11.

3. Дзюбка Л.В. *Психологічні особливості ранньої шкільної дезадаптації і шляхи її подолання: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07.* – К., 2000. – 196 с.

4. Заваденко Н.Н., Петрухин, А.С. Мангеліс, Успенская А.С., Суворина Н.Ю., Борисова Т.Х. *Школьная дезадаптация: психоневрологическое и нейропсихологическое исследование // Вопросы психологии.* – 1999. – №4. – С. 21 – 28.

5. Змановская Е.В. *Девантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.* – М.: Академия, 2003. – 288 с.

6. *Клиническая психология в социальной работе: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.* – / Под ред. Б.А.Маршинина. – М.: Академия, 2002. – 224 с.

7. *Коррекционная педагогика в начальном образовании / Под ред. Кумариной Г.Ф.* – М.: Академия, 2001. – 320 с.

8. Овчарова Р.В. *Технологии практического психолога образования: Учебное пособие для студентов вузов и практических работников.* – М.: Сфера. 2000. – 448 с.

9. Ясюкова Л.А. *Психологическая профилактика проблем в обучении и развитии школьников.* – СПб.: Речь, 2003. – 384 с.

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

Поучав мене в тім часі Франко, що коли трапиться якась захоплення кимось, то завжди треба представити дану особу в щоденнім житті.

(Іван Франко у спогадах сучасників. – С. 132)